

انسان، معمار جان و نقاش روح

۱. خمیرمایه «وجود»، شکل‌پذیر است. هر کس‌ی باید «معمار جان» و «نقاش روح» خویش باشد. این رسالتی است که بر دوش انسان نهاده‌اند و «فطرت» و «اختیار» و «قل» را به کمک او فرستاده‌اند تا ابزار لازم در این «بازسازی وجود» داشته باشد و بتواند خود را آن‌گونه که خدا خواسته است بسازد و چنان شود که راحت و به‌صورت کاملاً طبیعی و بدون درنگ و تأمل و تردید، کارهای خیر از سر برزند. وقتی چنین می‌شود که آن چاشنی و عامل محرک و انگیزاننده، در درون و باطن و شخصیت فرد شکل بگیرد و ریشه بدواند، این، همان است که به آن «سجایای اخلاقی» می‌گویند. خلق‌خو هر کس ریشه درونی دارد و چشمه‌ای است جوشنده در باطن، نه آنکه با آب ریختن از بیرون بخواهند «چشمه» بسازند.

همه چیز و همه کس به‌نوعی در تغییر انسان اثر گذارد، اما مهم‌تر از همه، اراده خود انسان است که می‌تواند بر وراثت و محیط و دوستان غالب آید و چهره‌ای نو و شخصیتی تحول‌یافته را ترسیم کند. پس سهم خود انسان در «تربیت نفس» را نباید ناچیز انگاشت و نادیده گرفت.

تغییر‌پذیری خصلت‌های انسانی ۲. خصلت‌ها قابل «تغییر»ند. خود انسان و اراده‌اش، پدر و مادر و تربیت‌شان، محیط و جامعه و اثرگذاری‌اش، معلم و مربی و ارشاداش، فرهنگ جامعه و آثار خوانده و فیلم‌های دیده‌شده و صحنه‌های مشهود و... همه و همه به‌نوعی در این تغییر، «اثرگذار»ند. اما مهم‌تر از همه، اراده خود انسان است که می‌تواند بر وراثت و محیط و دوستان غالب آید و چهره‌ای نو و شخصیتی تحول‌یافته را ترسیم کند. پس سهم خود انسان در «تربیت نفس» را نباید ناچیز انگاشت و نادیده گرفت. افراد با ورزش می‌توانند در شکل ظاهری و اندام و عضلات و شمایل خود تغییر به وجود آورند. این مسئله در «اخلاق» هم شدنی است. اخلاق، «چهره باطنی» انسان است که در رفتار بیرونی او نمود می‌یابد. با تمرین و ممارست و مراقبت، می‌توان «ندام روح» را قوی‌تر ساخت و «سیمای جان»	
--	--

شبیه: در برخی از روایات فرموده‌اند هر کسی حضرت معصومه (س) را با معرفت زیارت کند بهشت بر او واجب است، **اولاً** آیا این روایت صحیح و معتبر است و منظور از «زیارت با معرفت» دقیقاً چیست؟ پاسخ: درباره فضیلت زیارت معصومان(ع) و همچنین امامزادگان، روایات متعددی وجود دارد. یکی از امامزادگان بسیار باکرامت، حضرت معصومه (س) است. از جمله احادیثی که درباره آثار و برکات زیارت آن حضرت نقل شده، ورود به بهشت برای زائر آن حضرت است. در برخی از نقل‌های این حدیث، عبارت «عارفاً بِحَقِّهَا» آمده است. با توجه به سؤال مطرح‌شده، پاسخ در دو بخش ارائه می‌شود. در بخش اول به اعتبار و صدور حدیث پرداخته می‌شود و در بخش دوم، معنای «عارفاً بِحَقِّهَا» تبیین می‌شود.

بر اساسی روایت امام صادق(ع) که فرموده‌اند منظور از «عارفاً بِحَقِّهَا» این است که اطاعت آن حضرت را واجب بدانئ، نتیجَه می‌گیریم که این شناخت و معرفت باید در عمل نیز نمود پیدا کند و صرف اعتقاد قلبی کافی نیست.

بخش اول: اعتبار و جایگاه حدیث
جهت روشن شدن اعتبار و جایگاه حقیقی حدیث، از جهت سند، منبع و متن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

الف) اعتبار سند روایت
حدیث مورد نظر در منابع حدیثی با دو سند نقل شده است:
سند نخست را جعفر بن محمد بن قولویه قمی در کتاب کامل‌الزیارات چنین آورده است: «حَدَّثَنِی عَلِیُّ بْنُ الْحُسَیْنِ بْنِ مُوسَى بْنِ بَابُوَیْهِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِزْهَاجِمٍ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ سَعْدٍ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَاعِ) قَالَ: ^(۱) بر اساس ارزیابی نرم‌افزار «درایه‌الحدیث» که دیدگاه رجالیان متقدم شیعه را بازتاب می‌دهد،

تربیت فرآیندی پیچیده از شرایط مختلف است، به‌نجوی که عوامل زیادی در آن دخیل هستند. تحقق اهداف تربیت از جمله در گرو شناخت عوامل دخیل در آن و مشخص کردن حدود و دامنه تأثیرگذاری آنها است تا نقش هر کدام تعیین و سپس برای کنترل و یا رشد آنها روش‌های تربیتی ارائه شوند. یکی از این عوامل محیط است که می‌تواند نقش مثبت و یا نقشی منفی در تربیت ایفا کند. در همین رابطه یکی از موضوعاتی که درباره محیط نیازمند بررسی است، بحث از جنبه‌های منفی اثرگذاری محیط و نیز راه‌های غلبه بر آن است.

الف) محیط، انواع و ابعاد تأثیرگذاری آن
عوامل زیادی در تربیت انسان نقش ایفا می‌کنند و از همین‌رو از جهات و با ملاک‌های تربیت فرآیندی پیچیده از شرایط مختلف است، به‌نجوی که عوامل زیادی در آن دخیل هستند. تحقق اهداف تربیت از جمله در گرو شناخت عوامل دخیل در آن و مشخص کردن حدود و دامنه تأثیرگذاری آنها است تا نقش هر کدام تعیین و سپس برای کنترل و یا رشد آنها روش‌های تربیتی ارائه شوند. یکی از این عوامل محیط است که می‌تواند نقش مثبت و یا نقشی منفی در تربیت ایفا کند. در همین رابطه یکی از موضوعاتی که درباره محیط نیازمند بررسی است، بحث از جنبه‌های منفی اثرگذاری محیط و نیز راه‌های غلبه بر آن است.

در اخلاق اسلامی نقش محیط در تربیت انکار نشده است، اما این بدان معنا نیست که انسان در برابر عوامل محیطی منفعل و بی‌اراده است، چنان که انسان بالوجدان این مسئله را درک می‌کند که می‌تواند در برابر محیطی مانند جامعه و گروه همسالان، مقاومت داشته باشد و هنجارها و ارزش‌ها و با آداب و رسوم آن را نپذیرد. درواقع تأثیر محیطی به اندازه اراده و اختیار انسان نمی‌تواند باشد، به‌گونه‌ای که بر اراده شخص غلبه کند؛ حتی به اندازه تأثیر گرایش‌های فطری نیز نمی‌تواند باشد. از همین جهت محیط تنها به‌عنوان عاملی در جهت تقویت یا تضعیف استعدادها و گرایش‌های انسان نقش دارد.

نسخه قرآنی برای «رشد معنوی»

را زیباتر کرد و در کنار جمال ظاهر و صورت، به «جمال باطن» و «حسن سیرت» دست یافت، لیکن، «خواستن» می‌خواهد! هرچه انسان به خودش و توانایی‌هایش بر تغییر دادن و نو شدن «ایمان» داشته باشد، موفقیتش تضمین‌شده‌تر است. اگر گویی که بتوانم، قدم در نه که بتوانی و گر گویی که نتوانم، برو بنشین که نتوانی. این تعبیر دیگری است از همان «خواستن

محققاً هرکس که نفس خود را تزکیه (و پاک) کرد، رستگار شد

خوبی‌ها و بدی‌ها، زشتی‌ها و زیبایی‌های رفتار و باید‌ها و نباید‌های اخلاقی را باید شناخت و فهرستی از آنها را دراختیار داشت و شاکله وجود براساس همان‌ها باید بنا کرد.

خودشناسی، مقدمه خودسازی
ما قبل از هر عملی و اقدامی در «خودسازی»، باید «خودشناسی» داشته باشیم. پس از آن، دانستن فضیلت‌ها و ردیلت‌ها به عنوان آنچه که برخورداری از آنها مایه آراستگی یا زشتی روح ماست، ضروری است.

نسخه قرآنی برای «رشد معنوی»

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا Successful indeed is the one who purifies their soul محققاً هرکس که نفس خود را تزکیه (و پاک) کرد، رستگار شد

باید بدانیم که «چگونه باید بود؟» و «چگونه نباید بود؟»، این شناخت، گام‌های بعدی ما را روشن‌تر می‌سازد.

مثل یک «رژیم غذایی» برای سلامت جسم که باید بدانیم چه چیزی برای بدن ما «مفید» است و چه چیزی «مضر»، تا آن را مصرف کنیم و از این پرهیز، در برنامه سلامت روح و رشد اخلاق هم باید جدول «محاسن و معایب» دراختیارمان باشد و برنامه «عمل» یا «ترک» و استفاده یا پرهیز و اقدام یا اجتناب را داشته باشیم.

«زیارت با معرفت» حضرت معصومه (س)

«زیارت با معرفت» حضرت معصومه

توضیح داده خواهد شد. با توجه به بررسی انجام‌شده، هیچ‌گونه ناسازگاری با تعارضی میان مضمون این روایات با قرآن کریم و سنت نبوی مشاهده نمی‌شود؛ از این رو، روایت از نظر محتوا نیز مورد تأیید است.
بخش دوم: منظور از زیارت با معرفت (عارفاً بِحَقِّهَا)
تعبیر «عارفاً بِحَقِّهَا» در برخی روایات دیگر نیز تکرار شده است؛ از جمله در حدیثی از امام صادق(ع) درباره زیارت امام رضاع) که می‌فرماید: «يُقْتَلُ حَفْدَتِي يَارِضُ خُرَّاسَانَ فِي مَدِينَةِ نِقَالٍ لَهَا طَوْسٌ، مِنْ زَارَةِ إِلَيْهَا عَارِفًا بِحَقِّهِ أَحَدُتَهُ بَيْدِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ أُدْخِلَتْهُ الْجَنَّةَ»^(۱)، یکی از نوادگان من در سرزمین خراسان، در شهری به نام طوس به شهادت می‌رسد؛ هر کس او را در حالی که حشش را بشناسد زیارت کند، در روز قیامت دستش را گرفته و او را وارد بهشت می‌کنم.
در ادامه این روایت، راوی از امام می‌پرسد: «جُمِلْتُ ذَاكَ وَ مَا عَرَفَانُ حَقِّهَ قَالَ «يُعَلِّمُ أَتَمَّ إِيَّامَ مُفْتَرَضِ الطَّلَاعِ غَرِيبَ سَهِيدٍ» جانم فدایت! معنای شناخت حق آن حضرت چیست؟

می‌توان از همین منظر، یعنی با «نگاه آموزشی» مطالعه و جدول فضایل و زایل را استخراج کرد و روش کار و مبنای عمل قرار داد.

۵. کیفیت کار چنین است: تک‌تک این صفات خوب و بد را در برابر خویش قرار دهیم.
مثلاً ردایی از قبیل: حرص، حسد، هوای نفس، تکبر، غرور، عجب، دنیاطلبی، بخل و... و فضایل از قبیل: قناعت، جود، تواضع، زهد، یقین، توکل، عزت نفس، رضا و تسلیم، شکر، تقوا، صبر و...، آنگاه به خودمان نمره دهیم.

کدامیک از این صفات ناپسند در ما هست و به چه میزان؟ چگونه می‌توانیم آنها را ریشه‌کن کنیم یا کاهش دهیم؟ کدام‌یک از ملکات اخلاقی و فضایل در ما وجود دارد و چه مقدار؟ چگونه می‌توانیم آنها را تقویت کنیم و افزایش دهیم و اگر نیست، پدید آوریم؟

همان‌گونه که برای «وضع جسمی»، خود را «چکاپ» و هرچندوقت یک‌بار، وضع قند واوره و چربی و فشار خون و... را کنترل می‌کنیم، هر چند وقت یک‌بار هم وضع روحی و اخلاقی خود را ارزیابی کنیم. این یک دستورالعمل قرآنی برای «رشد معنوی» است.

همان‌گونه که برای «وضع جسمی»، خود را «چکاپ» و هر چند وقت یک‌بار، وضع قند و اوره و چربی و فشار خون و... را کنترل می‌کنیم، در وجود ما در چه مرحله و به چه میزانی است؟ رشد کرده یا افول و عقبگرد داشته است؟ کم شده یا زیاد؟

و در مجموع، هر چند وقت یک بار، خود را بر آن جدول عرضه و وضع خود را ارزیابی کنیم. این یک دستورالعمل قرآنی برای «رشد معنوی» است.

قرآن کریم، پس از چندین سوگند، می‌فرماید: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا وَ قَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا» (شمس- ۹ و ۱۰)، هر کس نفس خود را رشد داد، به فلاح و رستگاری رسید و هر کس آن را تباہ کرد و پویشاند، زیانکار و محروم گشت. تنها ادبیات نیست که دستور زبان می‌خواهد، ادب و کمال هم نیازمند چنین دستوری است.

آری... «دستور زبان روح»!
از: پاسدار اسلام، شماره ۲۶۹

معنای «عارفاً بِحَقِّهَا» با استناد به تبیین امام صادق(ع) درباره زیارت امام رضاع)، یعنی شناختن مقام امامت و اعتقاد به «وجوب الطاعة» آن حضرت است. این معرفت، صرفاً اعتقاد قلبی نیست، بلکه الزام به اطاعت عملی را در پی دارد؛ چسرا که پاداش‌های عظیم تنها با تحقق این شناخت عملی میسر می‌شود. ذکر این قید (عارفاً بِحَقِّهَا) خود تأکیدی بر عظمت جایگاه رفیع حضرت معصومه (س) نزد خداوند است که در عبارت «فَإِنْ لَكَ عِندَ اللَّهِ شَأْنًا مِنَ الشَّأْنِ» نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

پی‌نوشت‌ها:

- ابن قولویه، معفر بن محمد، کامل الزیارات، محقق/ مصحح، امینی، عبدالحسین، نجف اشرف، دار الترموویه، چاپ اول، ۱۳۵۶ق، ص ۲۴۴.
- همان، ص ۲۴۴.
- مجلسی، محمد باقر، زاد المعاد، محقق/مصحح، اعلمی، علاءالدین، بیروت، مؤسسه الأعلمی للطبوعات، چاپ اول، ۱۴۲۲ق، ص ۴۷.
- ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الأعمال ، قم، دار الشریف الرضی للنشر، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق، ص ۹۸.
- ابن بابویه، محمد باقر، عیون أخبار الرضا (محقق/ مصحح، لاجوردی، مهدی، تهران، نشر جهان، چاپ اول، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۲۶۷.
- ابن قولویه، محمد بن محمد، کامل الزیارات، محقق/ مصحح، امینی، عبدالحسین، نجف اشرف، دار الترموویه، چاپ اول، ۱۳۵۶ق، ص ۲۴۴.
- مجلسی، محمد باقر ، بحارالانوار، محقق/مصحح، جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۲ق، ج ۴۸، ص ۳۱۷ و ج ۴۹، ص ۲۶۶.
- مجلسی، محمد باقر، زاد المعاد، محقق/مصحح، اعلمی، علاءالدین، بیروت، مؤسسه الأعلمی للطبوعات، چاپ اول، ۱۴۲۲ق، ص ۴۷.
- ابن بابویه، محمد بن علی، من لا یضره الفقیه، محقق/مصحح، غفاری، علی اکبر، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۸۴.
- همان، ص ۲۰۳.
- ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، محقق/مصحح، غفاری، علی اکبر، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۳۴۲ش، ج ۲، ص ۶۲۸.

✽ **عباس محمودی**

محیط در تربیت انسان نقشی متنوع دارد. خانواده، رسانه، دوستان، مدرسه و جغرافیا، بر جسم و روح یا رفتار، عقاید و اخلاق اثر می‌گذارند.

انسان نیز بر مسئولیت و انتخاب انسان دلالت دارد. پس محیط شخصیت را می‌سازد، ولی نه به‌تنهایی؛ بلکه بستری مؤثر و زمینه‌ساز است و انسان مختار می‌تواند بر آن غلبه کند.

منابع جهت مطالعه بیشتر
۱. مصباح یزدی، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، تهران: بین‌الملل، ۱۳۹۱.
۲. شه‌ریاری، روح‌الله، هویت حقیقی انسان در اندیشه انسان‌شناختی آیت‌الله جوادی آملی، انسان‌پژوهی دینی، پاییز و زمستان، ۱۳۹۹، ج۳، ص ۲۹۲.

- ابن‌ال‌جدید، عبدالحمید، شرح نهج‌البلاغه، تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیمی، قم، آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۲۷.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، صدرا، ۱۳۹۰، ج۳، ص ۲۹۲.
- گنجی، حمزه، روان‌شناسی عمومی، تهران، ساوان، ۱۳۸۸، ج ۲.
- انسان، آیه ۳.

✽**روح‌الله شهریار**

گرایش‌های فطری نیز نمی‌تواند باشد. از همین جهت محیط تنها به‌عنوان عاملی در جهت تقویت یا تضعیف استعدادها و گرایش‌های انسان نقش دارد. اختیار و اراده، مهم‌ترین عامل در ساخت شخصیت و رفتار اخلاقی افراد است که حتی می‌تواند بر اثر وراثت و محیط نیز غلبه کند.

فرد در برابر عوامل وراثتی و محیطی حالت فعالی نمی‌تواند باشد و این اراده است که رفتار و شخصیت او را قاطعانه تعیین می‌کند.

آیات زیادی از قرآن به نقش‌نشدن‌کننده اراده و اختیار در تَکْوَن شخصیت انسان اشاره دارد، از جمله در آیه ۳ سوره انسان می‌فرماید: «إِنَّا ذُنُوبًا نَسِیْلُ إِنَّمَا شَکَرًا وَإِنَّمَا کُفْرًا» ما راه را به او نشان دادیم، خواه شاکر باشد (و پذیرا گردد) یا ناپسایس!^(۱) از این آیه استفاده می‌شود که عامل تعیین‌کننده در تربیت و شکل‌گیری شخصیت افراد خود شخص است و تأثیر عوامل دیگر محدود می‌باشد.
نتیجه
محیط در تربیت انسان نقشی متنوع دارد. خانواده، رسانه، دوستان، مدرسه و جغرافیا، بر جسم و روح یا رفتار، عقاید و اخلاق اثر می‌گذارند، اما یکسان نیستند.
برخی مکاتب روان‌شناسی با جبر محیطی، انسان را منفعل می‌دانند؛ اما در اخلاق اسلامی، محیط زمینه‌ساز تقویت یا تضعیف استعدادهاست و اراده و اختیار انسان، عامل تعیین‌کننده نهایی در شخصیت و رفتار اوست؛ چنان‌که آیه ۳ سوره

جواد محدثی

جواد محدثی

امور دستور داده و «امر» کرده و از برخی امور «نهی» فرموده است.

بعضی از کسان را با تعبیر «والله حبیب...» مشمول محبت خود قرار داده و درباره کسانی تعبیر «لا یحب» به کار برده است. اینها به ما «معیار» می‌دهند.

قرآن به ما می‌گوید که چه کسانی، گروه‌هایی، خصلت‌هایی و عمل‌هایی مورد تأیید خدا هستند و چه افراد و اعمالی مورد بغض پروردگار. اینها را

همان‌گونه که برای «وضع جسمی»، خود را «چکاپ» و هرچندوقت یک‌بار، وضع قند واوره و چربی و فشار خون و... را کنترل می‌کنیم، هر چند وقت یک‌بار هم وضع روحی و اخلاقی خود را ارزیابی کنیم. این یک دستورالعمل قرآنی برای «رشد معنوی» است.

اگر استخراج کنیم (که کار دشواری هم نیست)، به آن «جدول» دست خواهیم یافت.

راه دیگر، «رجوع به ادعیه» است. از بین همه متون «صحیفه سجاده‌یه» و از بین همه دعاها، دعای هشتم که درباره «استعاذه» است و دعای بیستم که درباره «مکرم الاخلاق» است.

مگر نه اینکه امامان و اولیای الهی، از خدا

جز «خوب» نمی‌خواهند و جز از «بد» به او پناه نمی‌برند؟ این دو دعا، فهرستی از همین خوب‌ها و بد‌های اخلاقی هستند.

در دعای هشتم، حضرت سجاد «ع» به خداوند، از ده‌ها ردیله اخلاقی و صفات و اعمال بد پناه می‌برد، یعنی خوب است که اینها در وجود یک بنده خودساخته و صالح نباشد.
در دعای بیستم، ده‌ها خواسته متعالی مطرح است، یعنی اینها مایه ارزشمندی و آراستگی یک مؤمن و نشانه‌هایی از «حیات طیبه» هستند.

این دو دعا، تنها دو نمونه‌اند، بقیه دعاهای صحیفه و بقیه ادعیه معمولان را

افزوده شدن عبارت «عارفاً بحقها» به روایت زیارت حضرت معصومه(ع)، خود گواه بر عظمت و منزلت رفیع ایشان است که این موجب ورود به بهشت می‌شود.

بود. همچنین، کسی که صرفاً نماز می‌خواند، حتی اگر از جایگاه و اهمیت نماز غافل باشد، باز هم مشمول ثواب آن می‌شود.

جمع‌بندی نکات مطرح‌شده به شرح زیر است: اطاعت عملی لازم‌ه معرفت؛ همان‌طور که بیان شد، اطاعت عملی از امام(ع) شرط تحقق پاداش‌های ذکرشده در روایات است و این اطاعت، لازمه «معرفت به حق ایشان» تلقی می‌شود.

دلالت بر عظمت مقام: افزوده‌شدن عبارت «عارفاً بِحَقِّهَا» به روایت زیارت حضرت معصومه(ع)، خود گواه بر عظمت و منزلت رفیع ایشان است که این معرفت موجب ورود به بهشت می‌شود.
شأن الهی: نکته دیگری که بر عظمت ایشان دلالت دارد، عبارت «فَإِنْ لَكَ عِندَ اللَّهِ شَأْنًا مِنَ الشَّأْنِ» در زیارت ایشان است که به‌وضوح جایگاه و مقام ویژه حضرت معصومه (س) را نزد خداوند نشان می‌دهد.

تأثیرات
روایات تال بر وجوب بهشت برای زائر حضرت معصومه (س) بسا عبارت «عارفاً بِحَقِّهَا»، از نظر سندی در منابع متقدم شیعه نظیر کامل الزیارات و ثواب الأعمال نقل شده‌اند. با استناد به ارزش‌های رجالیان و تأیید امام جمعی، هر دو سند اصلی روایت معتبر تلقی می‌شوند و متن آن با آموزه‌های دینی تعارضی ندارد.

محیط چقدر در تربیت انسان اثر دارد؟

به‌عنوان نمونه محیط طبیعی و جغرافیایی روی افراد تأثیرگذار است، به‌طوری که افرادی که در مناطق آب‌وهوایی گرم‌وخشک زندگی می‌کنند با افرادی که در مناطق سردسیر و کوهستانی زندگی می‌کنند از جهت قیامه و شکل، رشد و نمو جسمی و جنسی تفاوت‌هایی با هم دارند.
به اعتقاد شهید مطهری محیط‌های طبیعی و جغرافیایی یک سلسله‌آثار قهری بر روی اندام‌ها و حتی روحيات افراد باقی می‌گذارند و هر منطقه‌ای نوعی روحیه و اخلاق را ایجاد می‌کند.^(۱)
علاوه‌بر بعد جسمی، محیط در ابعاد روحی شخصیت انسان مانند خنقلیات، نیز تأثیرگذار است. با این حال اینکه این نوع از تأثیرگذاری به چه میزان است، نیازمند بحث است. بنابراین به‌طور کلی محیط در جسم و روح، رفتار، عقاید، آداب و رسوم، گرایش‌ها و بیش‌ها، اخلاق و فرهنگ انسان تأثیرگذار است.

اگر شخصیت انسان متشکل از دو بعد جسم و روح دانسته شود، می‌توان گفت عوامل محیطی روی ابعاد جسمی شخصیت انسان مانند رنگ پوست و حتی حافظه و هوش تأثیرات قابل‌توجهی دارند.